

نام‌بهارستان

۵

سال شانزدهم، دوره جدید، دفتر ۵ (پیاپی ۲۴)، پاییز ۱۳۹۷
۲۱۶ صفحه - ۳۵۰۰۰ تومان

● سالشمار زندگی و آثار استاد عبدالحسین حائری ● زیور دبیران (زینة الکتبة: منسوب به ابی‌بکر محمد بن زکریای رازی): تحقیق لطف‌الله قاری، ترجمه م. طباطبایی (منصور) ● معنای واژه «کشتی» در عرضه‌داشت جعفر بایسنفوری: ش. مین ● کتاب‌های وقف‌شده بر کتابخانه ربع رشیدی: م. ح. حکیم ● داستان بوزنه و درودگر در نسخه‌های مصوّر کلیل و دمنه: ع. صفری آق‌قلعه ● نوقارزی بیهقی (وحدی) کاتب دانشور سده ۸ ق.: ب. ایمانی ● نگاره‌های آستانه‌های ائمه (ع) در یک نسخه خطی نهج‌البلاغه: ا. خامه‌یار ● چهار دستنویس نویافته اوستا در یزد م. قانع، پ. فیروزیخس ● یادداشتی درباره‌ی واحدی زبانی در حدیقه حکیم سنایی: ن. مایل هروی ● تردید در صحت انتساب غزلی به حافظ: ر. موسوی طبری، ب. ایمانی ● طومار زیارتی شیعی (به تاریخ رمضان ۸۵۳ ق.): م. ع. کریم‌زاده تبریزی ● صورت کتاب‌های توقیفی میرزا محمود تاجر کازرونی در گمرک بوشهر: م. ص. میرزا ابوالقاسمی ● کارواژه‌های نسخه‌پردازی در طومار قبض مصاحف کتابخانه سرکار فیض‌آثار در دوره صفوی: م. ح. سلیمانی ● قلمدان انحصاری از استاد ابوالحسن خان صنیع‌الملک: م. ع. کریم‌زاده تبریزی ● جستارهای مهرشناسی (۳): م. چ. جدی ● بهای مصحفی سی‌پاره در سال ۵۴۰ ه‍.ق در بلخ: م. ح. حکیم ● خوشنویس‌باشی ممالک محروسه ایران (میر حسین خوشنویس‌باشی): ح. ر. قلیچ‌خانی ● مطالعه تطبیقی دستنویس‌های شرقی: ع. ر. طیرانی ● دستنامه نسخه‌شناسی نسخه‌های به خط عربی

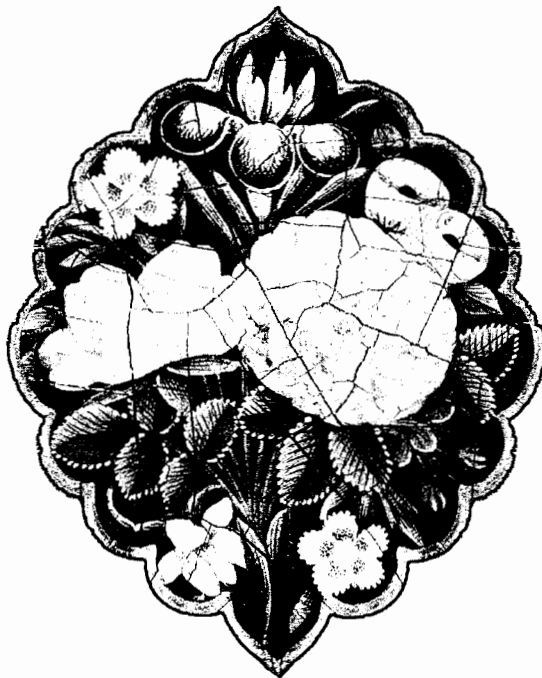
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نامه بهارستان

مجله بین‌المللی مطالعات و تحقیقات نسخه‌های خطی

سال شانزدهم، ۱۳۹۷

دوره جدید، دفتر پنجم (پیاپی ۲۴)

نسخه‌های خطی اسلامی میراث فرهنگی
نمایندگان کانون مسلمانان جهان
نخاستان انباشتم

نامه بهارستان

مجله بین‌المللی مطالعات و تحقیقات نسخه‌های خطی

دوره جدید، پاییز ۱۳۹۷

دفتر پنجم (پیاپی ۲۴)

شماره استاندارد بین‌المللی: ۹۱۲X-۱۶۰۸

(شماره نخست: ۱۳۷۹)

صاحب امتیاز: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

مدیر مسئول: سید علی عماد

سرمدیر: سید محمّد علی احمدی ابهری

مشاوران علمی

عبدالله انوار	(ایران)	ایمن فؤاد سید	(مصر)
آنجلو میکله پیه مونتسه	(ایتالیا)	محمّد علی کریم زاده تبریزی	(انگلستان)
فرانسیس ریشارد	(فرانسه)	نجیب مایل هروی	(افغانستان)
ابراهیم شتّوح	(تونس)	عارف نوشاهی	(پاکستان)
علی اشرف صادقی	(ایران)	محمّد عیسی ولی	(انگلستان)
سید حسن عباس	(هند)	یان یوست ویتکام	(هلند)

مشاوران پیشین

اصغر مهدوی	(د. ۲۲ اردیبهشت ۱۳۸۳)	ایرج افشار	(د. ۱۸ اسفند ۱۳۸۹)
علینقی منزوی	(د. ۲۷ مهر ۱۳۸۹)	سید امیر حسن عابدی	(د. ۱۴ اردیبهشت ۱۳۹۰)
آلگ ف. آکیموشکین	(د. ۹ آبان ۱۳۸۹)	عبدالحسین حائری	(د. اول شهریور ۱۳۹۴)
احمد منزوی	(د. ۲۰ آذر ۱۳۹۴)		

بسمله و لوگوتا پ: برگرفته از خط میر عماد قزوینی (د. ۱۰۲۴ق)

همکاران:

علمی: بهروز ایمانی، سید محمد حسین مرعشی، امید سروری؛ اجرایی: مبری خلیلی، فاطمه بوجار؛ مدیر هنری: محسن طالبی آبکناری ویراستار: مرکز پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ نظارت چاپ: نیکی ایوبی زاده با سپاس از همکاری: پژمان فیروزبخش؛ خوشنویسی عبارت صفحه عنوان: امیراحمد فلسفی

لیتوگرافی و چاپ: نقره آبی؛ صحافی: فرانکر

روی و اندرون جلد: شاهنامه فردوسی، استانبول، موزه توفق‌القایی‌سرای، شماره H.1511، کتابت: ۷۷۲ ق. کاتب: مسعود بن مطیب شیرازی

تهران - خیابان انقلاب، بین خیابان ابوریحان بیرونی و خیابان دانشگاه، شماره ۱۱۸۲، ساختمان فروردین، طبقه هفتم، واحد ۲۷ و ۲۸
تلفن: ۵۹ ۲۹ ۴۶ ۶۶ (۲۱) ۹۸+؛ دورنگار: ۶۸ ۸۷ ۴۰ ۶۶ (۲۱) ۹۸+؛ انتشارات: ۴۸ و ۴۷ ۸۱ ۵۴ ۳۳ (۲۱) ۹۸+
انتشارات و توزیع: کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ میدان بهارستان، خیابان مجاهدین اسلام، نبش کوچه آجانلو، ساختمان پلیس ۱۰+، طبقه سوم

فهرست مطالب

یادبود

- سالشمار زندگی و آثار استاد عبدالحسین حائری ۵-۱۰

منابع کهن نسخه‌پردازی

- زیور دبیران (زینة الکتبة: منسوب به ابی بکر محمد بن زکریای رازی): تحقیق لطف‌الله قاری، ترجمه سید محمد طباطبایی (منصور) ۱۱-۲۶

نسخه‌شناسی

- میهن، شیوا: معنای واژه «کشتی» در عرضه‌داشت جعفر بایسنغری ۲۷-۳۴
حکیم، سید محمدحسین: کتاب‌های وقف شده بر کتابخانه ربع رشیدی ۳۵-۶۰
صفری آق قلعه، علی: داستان بوزنه و درودگری در نسخه‌های مصور کلیله و دمنه ۶۱-۷۶
ایمانی، بهروز: نوقارزی بیبقی (وحیدی) کاتب دانشور سده ۸ ق. ۷۷-۸۶
خامه‌یار، احمد: نگاره‌های آستانه‌های ائمه (ع) در یک نسخه خطی نهج البلاغه ۸۷-۹۲

دستنویس‌های فرهنگ باستانی ایران

- قانع، مریم و پژمان فیروزبخش: چهار دستنویس نویافته اوستا در یزد ۹۳-۱۰۸

متن‌شناسی

- مایل هروی، نجیب: یادداشتی درباره واحدی زبانی در حدیقه حکیم سنایی ۱۰۹-۱۱۲
موسوی طبری، رضا و بهروز ایمانی: تردید در صحت انتساب غزلی به حافظ ۱۱۳-۱۲۰

سندپژوهی

- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی: طومار زیارتی شیعی (به تاریخ شهر رمضان المبارک ۸۵۳ ق.) ۱۲۱-۱۲۴
میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق: صورت کتاب‌های توقیفی میرزا محمود تاجر کازرونی در گمرک بوشهر ۱۲۵-۱۵۴
سلیمانی، محمدحسین: کار واژه‌های نسخه‌پردازی در طومار قبض مصاحف کتابخانه سرکار فیض آثار در دوره صفوی ۱۵۵-۱۷۴

جستارهای گوناگون

- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی: قلمدان انحصاری از استاد ابوالحسن خان صنیع‌الملک ۱۷۵-۱۷۸
جدی، محمدجواد: جستارهای مهرشناسی (۳) ۱۷۹-۱۹۰
حکیم، سید محمدحسین: بهای مصحفی سی‌پاره در سال ۵۴۰ ق در بلخ ۱۹۱-۱۹۴
قلیچ‌خانی، حمیدرضا: خوشنویس‌های ممالک محروسه ایران (میر حسین خوشنویس‌باشی) ۱۹۵-۱۹۶

نقد و معرفی

- طیرانی، سید علیرضا: مطالعه تطبیقی دستنویس‌های شرقی ۱۹۷-۲۰۰
نامه بهارستان: دستنامه نسخه‌شناسی نسخه‌های به خط عربی ۲۰۱

به نام خدا

با مرور تحقیقات و مطالعات انجام شده، می‌توان گفت که دانش نسخه‌شناسی در ایران، از تاریخ و پیشینه چندان برخوردار نیست و از دهه هفتاد به بعد است که توجهاتی به این موضوع می‌شود و گفتارها و نوشتارهایی در نشریات و کتاب‌ها رقم می‌خورد.

در پایان این دهه، نشریه نامه بهارستان منتشر می‌شود و به طور جدی، مطالعات نسخه‌شناسی را در ایران پوشش می‌دهد و در اشاعه این دانش، نقش عمده و ارزنده‌ای را ایفا می‌کند، چنانکه نه تنها در ایران، بلکه در سایر کشورها نیز اشتها می‌یابد.

نامه بهارستان، نخستین نشریه مطالعات مربوط به نسخه‌شناسی در ایران است که از سال ۱۳۷۹ تاکنون، دو دوره را آزموده است: دوره‌ای که با سردبیری فرهیخته گرامی، جناب آقای نادر مطلبی‌کاشانی، آغاز شد و تا سال ۱۳۹۰ (شماره پیاپی ۱۸-۱۹) ادامه یافت و دوران شکوفایی و اوج مجله به شمار می‌رود، و دوره جدید که از همان سال ۱۳۹۰ تا سال ۱۳۹۳ تداوم یافت و نشیب و فرازهایی به همراه داشت.

اکنون نامه بهارستان، با همان ساختار محتوایی و شکلی دوره نخستین، دوباره انتشار می‌یابد و از حالت تعلیق و بوته تعویق درمی‌آید. امیدواریم با یاری پژوهشگران حوزه نسخ خطی، بتوانیم به‌طور متوالی و متوازن، این نشریه وزین را منتشر کنیم و در اختیار محققان و علاقه‌مندان قرار دهیم.

سیدعلی عماد

رئیس کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی

باسمه تعالی

کتابخانه مجلس، اولین کتابخانه رسمی کشور با صدوده سال عمر، علاوه بر دیگر منابع ارزشمند، ذری گران بها در صدف خویش دارد و آن مجموعه نسخ خطی است. مجموعه‌ای که نسخ آن یک به یک، با دقت و وسواس انتخاب شده و اغلب نفیس و نادر و بعضاً منحصر بفرد است. وجود چنین مجموعه‌ای، در کنار حضور شادروان استاد عبدالحسین حائری، باعث شد که این کتابخانه، نهادی فراتر از یک کتابخانه پارلمانی باشد و تنها به خدمت رسانی به نمایندگان اکتفا نکند. به طور طبیعی از این کتابخانه انتظار می‌رفت که منابع ارزشمند خویش را، علاوه بر نمایندگان مجلس، در اختیار مردم، بویژه محققان نیز بگذارد. این امر در اساسنامه‌ای که در سال ۱۳۷۵ برای کتابخانه در مجلس به تصویب رسید، مورد تصریح قانونگذار قرار گرفته است. محققان عرصه متون خطی، از جمله فهرست‌نگاران، مصححان و نسخه‌شناسان، در سراسر دنیا، همواره از نسخ نادر و نفیس کتابخانه مجلس گفته و نوشته‌اند. به همین جهت، این کتابخانه نیز همچون انگشت شمار کتابخانه‌های دیگر کشورمان، معرفی، احیا و انتشار نسخ خطی را نیز در دستور کار خویش دارد. فهرست‌نگاری دست‌نوشته‌ها و انتشار مجلدات متعدد از آنها، حمایت از مصححان این میراث گرانقدر و تشویق آنها به احیا و انتشار متون کهن، در کنار برگزاری سمینار مقدماتی نسخ خطی و آئین‌های سالیانه بزرگداشت حامیان نسخ خطی، برخی از فعالیت‌های کتابخانه مجلس بوده است.

از سال ۱۳۷۸ انتشار مجله‌ای تخصصی در زمینه نسخه‌شناسی نیز به این تلاش‌ها افزوده شد. نامه بهارستان با اهتمام جدی سردبیر فاضل و متعهدش، آقای نادر مطلبی کاشانی و حمایت‌ها و راهنمایی‌های دانشی مرد نسخه‌شناس، فقید شادروان ایرج افشار، و با یاری و همراهی گروهی نخبه از کشورهای مختلف، به عنوان هیئت مشاوران، آغاز به کار کرد. توجه به مقوله نسخه‌شناسی در آن زمان، رواج زیاد نداشت و اساتید و پژوهشگران، کمتر بدان می‌پرداختند و برای ترجمه مقالات این موضوع، علاقه و رغبتی نشان نمی‌دادند و این برای مردمی با سابقه فرهنگی درخشان در طول تاریخ چند هزار ساله، با میراثی عظیم و بی‌نظیر، یا کم‌نظیر از نسخه‌ها و متون ارزشمند علمی و فرهنگی، شایسته نبود. در دانشگاه‌ها با صدها رشته علمی، اثری از مبحث نسخه‌شناسی نبود. حتی بسیاری از اهالی فرهنگ، درک صحیحی از ویژگی‌های این مقوله و تفاوت آن با کتاب‌شناسی نداشتند.

در این شرایط و موقعیت، نامه بهارستان با جدیت و امید، به دنبال هدفی بلندپروازانه و دست نیافتنی بود. تولید مقالاتی در این رشته و عمدتاً با قلم دانشمندان و محققان ایرانی، تا بدان حد که بتوان ملزومات و مکتوبات لازم را برای رشته دانشگاهی نسخه‌شناسی تأمین نمود. کاری جدی و نفس‌گیر بود که هر کسی را یارای انجام آن نبود. همت بلند سردبیر و حمایت و همراهی امیدبخش استادان و محققان، کارها را به پیش می‌برد و این نهال تازه، آرام آرام خود را نشان می‌داد و به بار می‌نشست.

نامه بهارستان به سرعت، جای خود را در بین اساتید و محققان ایرانی و غیر ایرانی باز کرد و به مجله‌ای مورد توجه و معتبر، در سطح بین‌المللی، در زمینه نسخه‌شناسی تبدیل شد. این تلاش تا شماره ۱۹، همزمان با سالگرد درگذشت شادروان ایرج افشار ادامه یافت. نتایج، بسیار سرورآفرین بود. مجموعه‌ای از مقالات تخصصی، از اساتید شناخته شده داخل و خارج، که به طور جدی می‌توانست و توانست زمینه و ادبیات لازم را برای ایجاد رشته نسخه‌شناسی در برخی

دانشگاه‌ها فراهم کند. برخی اساتید برجسته غربی می‌گفتند ما وقتی شماره اول را دیدیم، بسیار خوشحال شدیم، ولی نگران بودیم که ایرانی‌ها نتوانند شماره دوم را منتشر کنند. و آن‌گاه که شماره دوم را دیدیم، برای شماره سوم نگران بودیم و استادی دیگر می‌گفت این مجله در شبه قاره، چون قند پارسی، دست به دست می‌شود.

در دوره‌ای که با تغییر مدیریت کتابخانه مجلس پیش آمد، نامه بهارستان، سرنوشتی متفاوت پیدا کرد. سردبیر جدید، اعتقادی به حفظ سمت و سوی مجله و تخصصی بودن مطالب آن نداشت. لذا جهت گیری نامه بهارستان به مطالب دیگر و نازل‌تر متمایل و به عنوان دوره جدید از شماره ۱ تا ۴ شماره‌گذاری شد.

اما اینک، آنچه پیش رو دارید، تداوم راه اصیل و هدف دار نامه بهارستان است؛ با همه فراز و فرودهایش. آقای دکتر بهروز ایمانی و همکاران ایشان در مرکز پژوهش، بویژه سید محمدحسین مرعشی و امید سروری، زحمت تهیه این شماره را برعهده داشته‌اند و کوشیده‌اند سبک و سیاق مجله، همان باشد که بود و به همین جهت، آن را شماره ۲۴ نامه بهارستان می‌دانیم و می‌نامیم.

این را نیز ناگفته نباید گذاشت که انتشار مجله‌ای در زمینه نسخه‌شناسی، با همین نام، این فرصت را به ما می‌دهد که با تفکر و اندیشه و با سنجیدن شرایط و نیازهای فضای علمی کشورمان، در ادامه فعالیت نامه بهارستان، مسیری تأثیرگذار را انتخاب کنیم و با تحقیقات و تألیفات نسخه‌شناسی؛ یا ترجمه کارهای ارزشمند خارجی در این عرصه، تا حدودی، منابع و مطلب علمی رشته نسخه‌شناسی را در دانشگاه‌ها و آموزشگاه‌ها فراهم کنیم.

بی‌مناسبت نیست که همین جا یاد کنیم از استاد عبدالحسین حائری، ذخیره علمی بزرگ کتابخانه مجلس و جامعه امروز که در این فاصله او را از دست دادیم. شایسته است دوستداران او، عزم خود را جزم کنند که در راه وصول به خواسته‌ها و آرزوهای علمی ایشان تلاش کنند. او که عمر خویش را در لابلای میراث علمی دوران‌های درخشان دانش و فرهنگ در ایران و سرزمین‌های اسلامی دیگر گذراند، این میراث را هویت ما می‌دانست و معتقد بود با احیای این آثار، باید رودهای خروشان از علم و اندیشه در بین جامعه جاری ساخت و اعتقاد داشت که تاریخ علم مسلمانان را باید خود مسلمانان، با استناد به نسخ خطی باقیمانده از دوران‌های پیشین ایشان بنویسند، نه دیگرانی که اظهارنظرهایشان کمتر خالی از اغراض و نقائص و برخی کج فهمی‌ها است. روحش شاد، یادش گرامی و راهش پر رهرو باد.

سید محمدعلی احمدی ابهری

سردبیر مجله

سال شمار زندگی و آثار استاد عبدالحسین حائری (۱۳۰۶-۱۳۹۴)

۱۳۰۶	(۱۳۴۶ق.) تولد در قم
۱۳۳۰	مهاجرت از قم به تهران اشتغال به کار کتاب‌شناسی در کتابخانه مجلس
۱۳۳۵	انتشار اولین فهرست مستقل (جلد چهارم فهرست کتابخانه مجلس) و همچنین بازنگری دوجلد سابق دوم و سوم
۱۳۳۵	همکاری با لغت‌نامه دهخدا و تالیف بخشی از حرف «زا»
۱۳۳۶	استخدام در کتابخانه مجلس
۱۳۴۳	مسئول اداره بررسی و تحقیق در کتابخانه مجلس
۱۳۵۴	ریاست کتابخانه مجلس
۱۳۶۳	ریاست کتابخانه شماره دو مجلس
۱۳۶۸	عضویت در هیات امنای کتابخانه‌های عمومی کشور
۱۳۹۴	وفات.

آثار

- مجلد سوم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی (چاپ دوم)، بازچاپ فهرست منتشر شده ابن یوسف شیرازی به سال ۱۳۲۱ خورشیدی مشتمل بر اصلاحات، تکمیل، استدراکات و تعلیقات، معرفی نسخه‌های شماره ۷۸۹-۱۲۵۰، مهر ۱۳۵۷.
- مجلد چهارم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، معرفی نسخه‌های شماره ۱۲۰۶-۱۶۱۴، ۱۳۳۵؛ بازنگری مجلد چهارم قدیم با همکاری سوسن اصیلی، معرفی نسخه‌های شماره ۱۲۰۶-۱۶۱۴، ۱۳۸۹.
- مجلد پنجم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، معرفی نسخه‌های شماره ۱۶۸۵-۲۰۰۰، خرداد ۱۳۴۵.
- مجلد هفتم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، معرفی نسخه‌های مجموعه امام جمعه خوئی (اهدائی جمال امامی) شامل ۲۶۱ نسخه خطی و ۳۳۹ کتاب چاپی، ۱۳۴۶.
- مجلد نهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی / بخش اول، معرفی نسخه‌های شماره ۲۷۰۱-۲۷۸۰، ۱۳۴۶.
- مجلد نهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی / بخش دوم، معرفی نسخه‌های شماره ۱۸۲۵-۲۰۰۰، ۱۳۴۷.
- مجلد دهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی / بخش اول، معرفی نسخه‌های شماره ۲۷۸۱-۳۰۵۹، ۱۳۴۷.
- مجلد دهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی / بخش دوم، معرفی نسخه‌های شماره ۳۰۲۹-۳۰۳۹ و ۳۰۶۰-۳۳۲۲، ۱۳۴۷.
- مجلد دهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی / بخش سوم، معرفی نسخه‌های شماره ۳۳۲۳-۳۷۰۵، ۱۳۷۸.

- مجلد دهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی / بخش چهارم، معرفی نسخه‌های شماره ۳۷۰۶ - ۴۰۰۰ (مجموعه مرحوم میرزا طاهر تنکابنی)، فروردین ۱۳۵۲.
- مجلد هفدهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، معرفی نسخه‌های شماره ۵۵۴۱ - ۶۰۰۰، ۱۳۴۸.
- مجلد نوزدهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، معرفی نسخه‌های شماره ۶۰۰۱ - ۶۴۱۰، ۱۳۵۰.
- مجلد بیست و یکم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، معرفی ۳۶۸ نسخه خطی مجموعه اهدائی مجید فیروز ناصرالدوله فرمانفرما (این مجموعه مشتمل بر ۶۰۰۰ مجلد کتاب که ۳۶۸ مجلد خطی، ۱۳۰۰ مجلد فارسی و عربی و بقیه کتاب‌های چاپی فرانسوی)، ۱۳۵۷.
- مجلد بیست و دوم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، معرفی ۱۴۵ مجموعه و جنگ شامل ۹۴۰ رساله از مجموعه اهدائی سید محمد صادق طباطبائی (این مجموعه اهدائی مشتمل بر ۱۴۳۸ جلد کتاب خطی و ۱۷۰۵ جلد کتاب چاپی می‌باشد)، ۱۳۷۴.
- مجلد بیست و سوم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی / بخش اول، معرفی ۱۱۰ مجموعه و جنگ شامل ۷۲۵ رساله از مجموعه اهدائی سید محمد صادق طباطبائی (این مجموعه اهدائی مشتمل بر ۱۴۳۸ جلد کتاب خطی و ۱۷۰۵ جلد کتاب چاپی است)، ۱۳۷۶.
- مجلد بیست و سوم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی / بخش دوم، معرفی ۶۳ مجموعه و جنگ شامل ۷۱۵ رساله از مجموعه اهدائی سید محمد صادق طباطبائی (این مجموعه اهدائی مشتمل بر ۱۴۳۸ مجلد کتاب خطی و ۱۷۰۵ مجلد کتاب چاپی می‌باشد)، ۱۳۷۸.
- مجلد بیست و پنجم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، تألیف علی صدرایی خوئی، زیر نظر عبدالحسین حائری، معرفی نسخه‌های شماره ۷۰۰۱ - ۷۵۰۰، ۱۳۷۶.
- مجلد بیست و پنجم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، تألیف علی صدرایی خوئی، زیر نظر عبدالحسین حائری، معرفی نسخه‌های شماره ۷۵۰۱ - ۸۰۰۰، ۱۳۷۶.
- مجلد سی و پنجم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، تألیف علی صدرایی خوئی، زیر نظر عبدالحسین حائری، معرفی نسخه‌های شماره ۱۲۰۰۱ - ۱۲۵۰۰، ۱۳۷۶.
- مجلد سی و ششم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، تألیف علی صدرایی خوئی، زیر نظر عبدالحسین حائری، معرفی نسخه‌های شماره ۱۲۵۰۱ - ۱۳۵۰۰، ۱۳۷۷.
- مجلد سی و هفتم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، تألیف علی صدرایی خوئی، زیر نظر عبدالحسین حائری، معرفی نسخه‌های شماره ۱۳۵۰۱ - ۱۴۰۰۰، ۱۳۷۷.
- مجلد سی و هشتم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، تألیف علی صدرایی خوئی، زیر نظر عبدالحسین حائری، معرفی نسخه‌های شماره ۱۴۰۰۱ - ۱۴۵۰۰، ۱۳۷۷.

بسم الله الرحمن الرحيم

رساله زینة الکتبه تألیف محمد بن زکریای رازی، به چگونگی لوازم کتابت و تولید کتاب خطی پرداخته است. ما در این پژوهش، نخست به معرفی شتابزده رسالاتی می‌پردازیم که پیش از رازی در این موضوع نگاشته‌اند، آنگاه به وصف مختصر رساله زینة الکتبه پرداخته و از آن پس، مآخذی را که رازی در این رساله از آنها اقتباس کرده است، نام می‌بریم.

رسایل پیش از رازی

از نخستین تصانیفی که در چگونگی مواد کتابت نگاشته شده، رساله العذراء است تألیف ابوالیسر، محمد بن ابراهیم شیبانی (م ۲۹۸) که در آن، اسلوب‌های نگارش و بلاغت را که برای کاتبان مهم است، گرد آورده و نیز گفتاری کوتاه درباره ساختن مرکب و چند گفتار در ادوات کتابت که تاکنون پنج بار به چاپ رسیده است.^۱ و نیز متن مختصری مانند زینة الکتبه را در رساله الکتاب و صفة الدواة و القلم و تصریف‌ها از ابوالقاسم، عبدالله بن عبدالعزیز بغدادی می‌یابیم که تألیف آن را در نیمه قرن سوم هجری (حوالی ۲۵۰ ق.) تخمین زده‌اند.^۲

^۱ با پژوهش زکی مبارک چاپ شده است: قاهره: دارالکتب المصرية: ۱۹۳۱؛ و با تحقیقات یوسف محمد فتحی عبدالوهاب، قاهره: دارالطلوع، ۲۰۰۵ م؛ و محمد المختار العبدی، دبی: مرکز الجمعة الماجد، ۲۰۰۹ م، و چاپ شده در ضمن رسائل البلغاء، اثر محمد کردعلی، ط ۲، قاهره: دارالکتب العربية الکبری (البابی الحلبي)، ۱۹۱۳ م، و مطبعة جنة التألیف و الترجمة و النشر، ط ۳، قاهره، ۱۹۴۶ م، و جمهرة رسائل العرب، احمد زکی صفوت، القاهرة: مصطفى البابي الحلبي، ۱۹۳۷ م، ج ۴، صص ۱۷۶-۲۱۲، و تصویر آن بدون مجوز در بیروت به چاپ رسیده است.

^۲ با تحقیق هلال ناجی، چاپ شده است: مجلة المورد العراقية، مجلد ۲، شماره ۲، ۱۹۷۳ م، صص ۴۳-۷۸.

زیور دبیران

زینة الکتبه: منسوب به ابی بکر محمّد بن زکریا الرازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق)

تحقیق: لطف الله قاری*

ترجمه: سیّد محمّد طباطبایی بهبهانی (منصور)**

چکیده: زینة الکتبه رساله مختصری است در تهیه انواع مرکب و زدودن لکه‌ها و نوشته‌ها از پارچه و کاغذ که دست‌نویس منحصر بفرد آن در دارالکتب قاهره به شماره «۳۳۱ مجامیع طلعت» محفوظ است. در عنوان برگ نخست این دست‌نویس، رساله به محمد بن زکریای رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق.) نسبت داده شده است. نخستین بار، زکی محمود، پژوهشگر بنیاد نسخه‌شناسی عربی (ALECSO) این رساله را در مجله‌ی نسخه‌های خطی اسلامی معرفی کرد و تصاویری از متن آن را منتشر نمود:

Zīnat al-Katāba (Journal of Islamic Manuscripts as described by al-Rāzī in his recently discovered Early Arabic Bookbinding Techniques

پس از او، لطف الله قاری (پژوهشگر عربستان سعودی) رساله را با مقدمه‌ای در معرفی آن بازخوانی کرد و در مجله عالم المخطوطات و النوادر منتشر ساخت. گفتار حاضر، ترجمه این مقاله است.

کلیدواژه: زینة الکتبه، زکریای رازی، تهیه مرکب، زدودن لکه و نوشته‌ها از پارچه و کاغذ.

* زینة الکتبه: تألیف ابی بکر محمد بن زکریا الرازی، تحقیق لطف الله قاری، عالم المخطوطات و النوادر، المجلد السادس عشر، العدد الثاني، رجب ذوالحجه ۱۴۳۲ هـ/ ۲۰۱۱ م، صص ۲۱۱-۲۲۲.

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران.
✓ سپاسگزارم از دوست دانشور، جناب آقای بهروز ایمانی که ترجمه این مقاله را به مترجم پیشنهاد دادند.

و از جمله آنها نیز رساله قلع الآثار من الثیاب از فیلسوف العرب کندی^۳ است در چگونگی زدودن لکه‌های جوهر^۴ از جامه‌ها مشتمل بر ۶۶ راهکار^۵. از مزایای این رساله، اینکه نویسنده بارها به فناوری تبخیر گوگرد اشاره می‌کند؛ یعنی سوزاندن گوگرد برای تولید بخاری که با آن، لکه‌ها را بزدایند. و این مطلبی است که کندی و معاصرانش به تجربه دریافته‌اند. و اما در روزگار ما: اگر بخواهیم به زبان شیمی بگوییم، باید بگوییم که از سوزاندن گوگرد، دی اکسید گوگرد (SO₂) به دست می‌آید و آن گازی است اسیدی که چون با آب موجود در پارچه خیزی که می‌خواهیم لکه آن را بزداییم، ترکیب می‌شود، نقش سولفات گوگرد (H₂SO₄) را بازی می‌کند. و از دیگر امتیازات آن، اینکه در مقایسه با دیگر نظائرش از فصل‌بندی خوبی برخوردار است، ولی نسبت به راهکارهای موجود در تصانیف قرون بعدی، بسیار مختصر است؛ که این خود، لازمه بدوی بودن این رساله است.

و در همین قرن که کندی (م ۲۵۲) می‌زیسته، اسحاق بن حنین بن اسحاق عبادی (م ۲۹۸) رساله‌ای به نام قلع الآثار در زدودن لکه‌ها تألیف کرده است که دو نسخه از آن در استانبول موجود است و به دست ما رسیده و بر اساس همان نسخ چاپ شده است.^۶ و آن رساله‌ای است با عبارات مختصر و راهکارهای کوتاه، بدون هیچ ترتیب و فصل‌بندی به خلاف رساله کندی. مؤلف در این رساله، بی‌هیچ مقدمه‌ای بر سر اصل سخن می‌رود، به خلاف کندی که رساله‌اش را با مقدمه‌ای در بیان هدفش از تألیف آغاز کرده. آغاز متن چنین است: «الثوب یصیبه الحبر: یغلی الماء»^۷. «الخ»^۸. این رساله، مشتمل بر ۴۴ راهکار است.^۹

و از دیگر تصانیفی که مشتمل بر فصولی در لوازم کتابت و بایسته‌های آن است، کتاب فردوس الحکمة تألیف علی بن سهل بن ربیع طبری (م ۲۴۷) است که سه صفحه از اثر خود را به زدودن لکه از جامه‌ها اختصاص داده و در آن، سی و هفت راه برای زدودن لکه‌ها یاد کرده است. دستورالعمل‌های ابن ربیع، به اختصار و شتاب، از پس هم می‌آید، همانگونه که اسحاق بن حنین، پیش از وی، چنین کرده است، بجز یک مورد که مؤلف، اندازه را دقیقاً تعیین کرده و آن، راه زدودن روغن و چربی از رختخواب است بدین عبارت:

«و یُغسل الدهن و الدسم من الفراش بأن یؤخذ من النورة جزء، و من الملح جزء یدق و ینخل علی الدسم و ییسط الثوب فی الشمس؛ فإنه یقلعه»^{۱۰}.

در این کتاب، دو دستورالعمل^{۱۱} برای زدودن رنگ با سوزاندن گوگرد موجود است.^{۱۲}

از بررسی مطالب هر یک از رسائل ابن ربیع طبری و اسحاق بن حنین و کندی، چنین برمی‌آید که همه آنها در اختصار و شتابزدگی مانند همدیگرند؛ جز اینکه رساله کندی در فصل‌بندی بر بقیه امتیاز دارد و دستوراتش همچون شیوه طبری و اسحاق بن حنین، آشفتگی و پراکنده نیست. دستورات موجود در سه رساله یاد شده در ترکیب مواد، مانند همدیگر، ولی در الفاظ دیگرگونند. و آنچه روشن می‌شود، اینکه این چند رساله از همدیگر مستقلند که هر مؤلف، تجارب خویش را به شیوه خود گزارش کرده و ترتیب دستورالعمل‌ها در هر رساله بجز ترتیب رساله دیگر است.^{۱۳}

رساله رازی

رساله زینة الکتبة تألیف ابوبکر، محمد بن زکریای رازی^{۱۴}

۳. با پژوهش محمد عیسی صالحیه به چاپ رسیده است، نگ: منابع. همچنین به سال ۱۹۸۵ در ایتالیا منتشر شده است، نگ: Celentano، بخش منابع خارجی.

۴. بنا به گزارش دروش، در جهان اسلام، دو مجموعه شاخص در کتابت نسخ با مرکب شناخته شده است: ۱. انواع مرکب‌هایی که با دوده ساخته می‌شوند (اعم از هباب، سناج و سخام)، ۲. انواعی که از عناصر حب البلوط و نمک معدنی ترکیب یافته است. نوع اول، مداد است و نوع دوم: حبر. امروز، تمیز بین این دو نوع ممکن نیست، چرا که نویسندگان، بین این دو، فرقی قابل نشده‌اند. خود دروش، این دو نام را بر یک چیز اطلاق کرده و نوشته است که از مدادها (حبرها) در کنار قلم بطور ویژه استفاده شده است... «الخ» [دروش، نگ: منابع، صص ۱۸۷-۱۸۹].

۵. برای آگاهی از تفصیل محتویات رساله کندی در مقدمه چاپی آن، نگ: منابع. همچنین نویسنده این سطور در بحثی با عنوان «مؤلفات قلع الآثار فی التراث»، این مطالب را بتفصیل بیان داشته است. نک: منابع.

۶. Celentano، و رساله اسحاق در این باره، در صفحات ۱۹۱-۱۹۷ چاپ شده است.

7 Celentano, op cit.p. 191.

۸. همچنین نویسنده این سطور، مندرجات رساله اسحاق را در تحقیقی با عنوان «مؤلفات قلع الآثار فی التراث» بتفصیل آورده که ذکر آن پیش از این گذشت.

۹. طبری، نگ: منابع، صص ۵۳۰-۵۳۲.

۱۱. طبری، منبع پیشین، ص ۵۳۱، سطرهای ۲۳ و ۲۴.

۱۲. طبری، منبع پیشین، ص ۵۳۲، سطرهای ۵-۶.

۱۳. Zaki، نک: منابع.

۱۴. برای آگاهی از تفصیل این بحث، رک: «مؤلفات قلع الآثار فی التراث».

سطور بعد، برخی از اقتباسات وی از پیشینیان را یاد می‌کنیم که علیرغم تطابقش با نوشته‌های قدما، به مآخذ آنها اشارتی نکرده است. و این از اهمیت خود رساله نمی‌کاهد؛ چرا که آن، منبعی مهم برای مؤلفین در تولید نسخ خطی است. و اقتباسات رازی در زمینه زدودن لکه‌ها و آثار جوهر، به هیچ روی، به معنی عدم ابتکار رازی در رساله‌اش نیست. در سطور آینده، نمونه‌هایی از یافته‌های خود رازی را نشان می‌دهیم.

۲. ما برای نخستین بار، زدودن مکانیکی نوشته‌ها را در گفتار رازی می‌بینیم؛ یعنی زدودن نوشته از کاغذ یا پوست و کندن آن، همچون زدودن موی با شیرینی. رازی گوید: آن [نوشته] را با شمع یا کُندر^{۱۶} یا شیر بُریده یا پیچک کوبیده^{۱۷} بَرکن. و جای دیگر گوید: «برکندن مرکب از بردی مصری: شمعی را بگیر و له کن و آن را بر روی نوشته بپوشان»^{۱۸}.

۳. دستورالعمل‌های رازی همانند رساله کندی، مرتب و منظم است و هرگاه از زدودن نوعی مشخص از لکه‌ها سخن می‌گوید، نخست، دستورالعملی برای زدودن آن نوع لکه ارائه می‌کند، سپس با عنوان «وَأَيْضاً» چند دستورالعمل دیگر را بدان می‌افزاید. با احتساب این دستورالعمل‌های فرعی که هر یک مستقل از دیگری است، مجموعه دستورات وی در زمینه زدودن لکه‌ها و محو نوشته‌ها - بنا به شمارش نگارنده - به ۸۲ دستورالعمل بالغ می‌شود؛ یعنی بیش از تمام دستورالعمل‌هایی که هر یک از نوشته‌های پیشین در بردارد.

۴. برای نخستین بار در رساله رازی است که دستورالعمل‌هایی با تعیین دقیق مقادیر و اوزان می‌یابیم. توصیف مراحل آماده‌سازی مواد را به دقت تمام می‌بینیم، آنچنانکه توصیفات دقیق وی همانند یک شیمیدان حرفه‌ای خودنمایی می‌کند؛ به عنوان نمونه:

«زدودن نوشته از کاغذ، تا از نو بر آن نویسند و نشانی از زدودگی نماند؛ به اندازه یک درم سنگ سفیداب^{۱۹} قلعی بگیر و آن را با حریر بپالای و سپس به همان اندازه صمغ عربی - بدون هیچ خاشاک و خاکی - را بگیر و با اندکی آب بر آتش نه تا ذوب شود. پس، آن خاکه سفیدابی را که

(۲۵۱ - ۳۱۳ ق.)، پزشک و کیمیاگر مشهور، و موضوع آن، چگونگی تولید نسخه خطی است که بخش‌های آغازین آن در ساختن انواع مرکب، و بخش‌های میانی آن در ساختن مرکب‌های سری و حبله‌های کتابت، و بخش پایانی آن مشتمل است بر دستورالعمل‌هایی برای زدودن لکه‌های مرکب از برگ و پوست و جامه و جز آن. و از جمله این دستورالعمل‌ها، چگونگی مرکب‌هایی است که ویژه سفرند و آنها که ماندگاری بسیار دارند و آنها که جز در شب ظاهر نمی‌شوند و جوهرهای دیگری که بتدریج محو می‌شوند و نیز دستورالعمل کهنه نمایی (بردی).

تنها نسخه موجود از این رساله، مشتمل بر شش برگه است. و در سطور آینده می‌خوانیم که هفت تن از نویسندگان پس از رازی، در تصانیفی که در موضوع ادوات کتابت و مواد آن تألیف کرده‌اند، از وی متأثر بوده‌اند.

رساله رازی به نسبت رسائل نخستین این فن، نسل دوم این گونه کتاب به شمار می‌آید. وی هدف از نگارش این رساله را چنین گزارش کرده:

از جمله اموری که دیرباز را بدان نیاز افتد: انواع مرکب و زدودن لکه‌ها از بردی مصری و دفاتر و کاغذ سمرقندی و پوستهای نیمدار؛ و هنر در اینکه زدوده شدن نوشته‌های پیشین را تمیز ندهند. و دانستن مفاد نامه‌ها و رسائل و چگونگی باز کردن و خواندن آنها بدانسان که دیگران ندانند و چگونگی گنجاندن اسرار در نامه‌ها به گونه‌ای که جز خاصگان آن را ندانند.^{۱۵}

ولی، علاوه بر آن موارد، دستورالعمل زدودن لکه از جامه‌ها و نیز مطالب دیگر همانند تیز کردن کارد و خضاب مویها را نیز در بر دارد.

موارد اختلاف این رساله با رسائل پیشین خود، چنین است:

۱. رازی بنا به تاریخ ولادت و مرگش، تحقیقاً پس از مرگ ابن رَین طبری (م ۲۴۷) و تقریباً پس از مرگ کندی (م. ۲۵۲) به دنیا آمده است. و از همین جا می‌توانیم یقین کنیم که از نوشته آن دو، اطلاع داشته و از آنها نقل کرده؛ بلکه از رساله اسحاق بن حنین (۲۱۵ - ۲۹۸ ق.) که یک نسل پیش از وی می‌زیسته، نیز آگاهی داشته است. و در

۱۵ بند نخست از متن.

۱۶ کندر: شیرهای است که به عنوان بخور از آن استفاده می‌شود. اسم علمی *boswellia serrata*. [غالب، نگ: منابع، ماده لبان هندی].

۱۷ پیچک، عشقه (*Dorema ammoniacum* Don). شیره غلیظ از آن خارج می‌گردد و لعاب طلا نامیده می‌شود. (عیسی، احمد، نگ: منابع، ص ۷۱)؛ و ابن بیطار، لجامع، ج ۱، ص ۳۴، ماده آشق؛ والصدیة بیرونی، ماده آشق).

۱۸ بند ۱۵ از متن. بند ۳۸ از متن.

۱۹ سفیداب: رنگار مس طبیعی است (ceruse). [غالب، منبع پیشین، ماده اسبیداج].

قیاس با بخشهای دیگر، بخش اعظم این رساله را به خود اختصاص داده است. همانگونه که در نمونه‌های پیشین گذشت، برخی از این دستورات را ما برای نخستین بار است که می‌بینیم و رازی برخی از این دستورات را از تصانیف پیش از خود برگرفته است.

جدول زیر، نمونه‌هایی از اقتباسات رازی را نشان می‌دهد که البته او مأخذ آنها را مشخص نکرده و بیشترین اقتباساتش از حنین بن اسحاق است تا بدان پایه که گاه حتی ترتیب مواد در دو رساله به مانند هم است.

به خوبی پالوده‌ای، خمیرکن و به شکل فندق درآور^{۲۰} و آن را در سفالینه‌ای یا پوست گردویی پاکیزه بریز و بگذار تا خشک شود. و هرگاه بدان نیازت افتد، قطره‌ای آب پاکیزه بر آن ریز و سپس آن را با قلمی پاکیزه که جوهر بر آن نخشکیده باشد، برهم زنید، و سپس بر آنجا که به خطا نوشته‌اید، بمالید و تا آن اشتباه خشک نشده^{۲۱}، این ماده را بر آن بمال، سپس آنچه خواهی بر آن بنویس^{۲۲}.
دستوراتی که در این رساله، پیرامون زدودن لکه‌ها از جامه‌ها و محو نوشته‌ها از اوراق و پوستها نوشته شده، در

مقایسه اقتباسات رازی از رسائل پیش از وی

ردیف	متن رازی	متن دیگر
۱	الثوب یصیبه المداد یغسل بماء بارد و صابون، أو بدقیق شعیر و ماء بارد. ۲۳	قلع المداد... وله أيضاً: یُغسل بدقیق شعیر و ماء بارد، ثم بصابون و ماء بارد (الکندی، ص ۹۹).
۲	الثوب یصیبه البز: اعمد إلى دقاق کسب البرز، فتبله بماء حار، واطله علی موضع البرز، واترکه ساعة حتی ینشف. ثم اغسله بصابون و ماء حار. ۲۴	الثوب یصیبه الحبر، تمعد الی دقاق کسب البرز فتبله، ثم تدلک به موضع البرز بماء حار. ثم تغسله بصابون و ماء حار (إسحاق: ص ۹۲۱، س ۸ - ۱۰)
۳	وللخبر أيضاً: عالجه بقرطم مدقوق. ۲۵	الثوب یصیبه الحبر فعالجه بقرطم. فإن ذهب و إلا فعالجه بصابون. (إسحاق: ۱۹۲، س ۱۱ - ۱۲).
۴	الثوب یصیبه الدم: انقعه لیلة بماء بارد. ثم اغسله بماء و صابون. ۲۶	الثوب یصیبه الدم فییس فیہ: فانقعه لیلة فی ماء بارد. ثم اغسله بصابون و ماء بارد. (إسحاق: ۱۹۲، س ۷ - ۵)
۵	قلع البز من الثوب... و أيضاً: خذ مصلاً حامضاً بماء حار، وادلکه به. ۲۷	الثوب إذا أصابه البز فخذ مصلاً حامضاً و ذقة بماء حار، و ادلکه به (أسحاق: ص ۱۹۶، س ۷ - ۸)
۶	الثوب الوشی یصیبه البز بخره بالكبریت. ثم اغسل النخالة بالماء وادلکه به. ۲۸	وإذا أصاب الثوب الوشی البرز فبخره بالكبریت. و اغسل النخالة بالماء وادلکه (الطبری: ص ۵۳۲، س ۵ - ۶)
۷	قلع الأدهان من الطیالسة إذا أصابه البرز: فخذ خل الصاغة، فبله بالماء ثم اطل موضع البرز. فإذا جف فافرکه. ۲۹	الطیلسان إذا أصابه البرز فخذ جلی الصاغة و بله بالماء. واطله علی الموضع. (إسحاق: ۱۹۶، س ۱۱ - ۱۳).
۸	فیُدخن بالكبریت و الثوب رطب. وکل صیغ لا یذهب بالغسل یدخن بالكبریت و هو رطب. ۳۰	... فمدخنه و هو رطب بالكبریت. وکل صیغ لا یذهب بالغسل یذهب بالتبخیر (إسحاق: ص ۱۹۴، س ۹ - ۱۰)
۹	قلع الزعفران من الثوب: تغسله بالماء و البورق. ۳۱ ثم تدخنه بالكبریت و هو رطب. ثم تغسله بالماء البارد و الصابون. ۳۲	وإذا أصاب الثوب الزعفران یغسل بالبورق. ثم یدخن بالكبریت و هو رطب. ثم یغسل بالصابون (إسحاق: ۱۹۴، س ۱۰ - ۱۲).
۱۰	قلع الخلق: یغسل بماء التین المغلی ثم بالصابون. ۳۳	وإذا أصاب الثوب خلق فادهنه فاغسله بماء التین المغلی، ثم بعده بالصابون (إسحاق: ص ۱۹۵، س ۱۱ - ۱۲).
۱۱	إذا أصاب الثوب الأسود البرز فخذ طیناً خوزياً و خل خمر و ماء حاراً فاغسله به. ۳۴	الثوب الأسود إذا إصابه البرز فخذ طیناً خوزياً ۳۵ و خل خمر و ماء حاراً فاغسله به. (إسحاق: نهاية، ص ۱۹۵ و بداية الصفحة التالية).

۲۰ یعنی: آنها را به صورت کره‌های کوچک دانه‌های فندق تهیه می‌کنند (hazel-nut).

۲۱ یعنی: تا جوهر نوشته مورد نظر خشک شود، آنها را می‌زداید.

۲۳ بند ۴۶ از متن.

۲۴ بند ۵۱ از متن.

۲۵ بند ۵۲ از متن.

۲۶ بند ۵۴ از متن.

۲۸ بند ۱۰۲ از متن.

۲۹ بند ۱۰۳ از متن.

۳۱ بورق (borax): نمک معدنی طبیعی [غالب، منبع پیشین، ماده بورق].

۳۳ بند ۸۸ از متن.

۳۴ بند ۹۳ از متن.

۳۵ در جای: «خوری» باراء مهمله آمده است که از روی دستنویس، اصلاح شد.

تأثیر زینة الکتبه بر تصانیف پس از خود

از کتاب‌های معروف و مهم در فن تولید نسخ خطی، کتاب عمدة الکتاب و عمدة ذوی الالباب است که برای امیر معز بن بادیس (م ۴۵۴) یا فرزندش تمیم، تألیف شده است. بر عطف یکی از نسخ خطی این کتاب، چنین نوشته‌اند: «تألیف أهل الفوائد والعقود والفرائد، کتابی است کلان، حاوی راهکارهای تولید نسخ خطی و دربردارنده دستور العمل‌های بسیار برای ساختن انواع مرکب، که تاکنون، سه بار، مورد تحقیق قرار گرفته است.^{۳۶}

باب نهم کتاب که در چگونگی محو کردن نوشته از دفاتر و پوست‌ها است و نه دستور را در بردارد،^{۳۷} شبیه دستور العمل رازی است که پیش ازین یاد کردیم؛ چنانکه گفته است: «ثمّ تسحقهما بیدک، و تلفط بهما الحروف لقطاً؛ فإنّه یمحو الکتابه یعنی «پس آن را به دست خویش می‌کوبی و حروف را با آنها می‌زدایی؛ چرا که آن، نوشته را محو می‌کند».^{۳۸}

کتاب دیگر المختار فی کشف الاسرار است تألیف عبدالرحیم جویری که به سال ۶۳۳ ق. از تألیف آن پرداخته. این کتاب در کشف نیزنگ‌های حیل‌گران آن روزگار است از جمله گدایان و کیمیاگران و صوفیان و حرفه‌وران و پیشه‌وران گوناگون. مؤلف گوید که قصدش مفتضح کردن نیزنگ‌های این طوایف است تا مردمان فریب آنان را نخورند.

فصل دوازدهم این کتاب در کشف اسرار دبیران است که اهل شروطن.^{۳۹} ما در این باب، پنج دستور برای زدودن نوشته‌ها به طور کلی، یا زدودن نوشته‌ها از اسناد را می‌بینیم که دستور سوم آن را - همانگونه که گذشت - رازی در زینة الکتبه آورده است؛ و آن عبارت است از برآمیختن قلیای سپید با آب ترنج که آن را بر نوشته می‌سایند و می‌نهند تا خشک شود.^{۴۰}

دستور پنجم و پایانی نیز از دستوراتی است که رازی در رساله‌اش آورده و پیش از این گذشت؛ و آن عبارت است از برآمیختن سفیدآب قلعی با صمغ عربی و به کارگیری قلم پاکیزه برای سائیدن آن بر جای نوشته.^{۴۱}

چاپ‌های کتاب المختار که در کشورهای عربی انجام شده،^{۴۲} ناقص و ناپژوهانه است و از همین رو، نگارنده به چاپ اروپایی آن استناد کرده است^{۴۳} که البته فقط کسی که به خوبی زبان آلمانی را می‌داند، توانایی استفاده ازین چاپ را دارد.

کتاب دیگر الأزهار فی عمل الأخبار است تألیف محمد میمون حمیری مراکشی که به سال ۶۴۹ ق. از تألیف آن پرداخته است. یکی از دستورات این رساله، همانند دستوری از رازی است^{۴۴} که البته آن را ضمن مرکب‌های مورد استفاده علما و مشاهیر یاد کرده و درباره آن گوید: «مرکبی که طیب اسلام، محمد بن زکریای رازی، آن را به کار می‌برده است».^{۴۵}

۳۶ نخست در قاهره به سال ۱۹۷۱ م، سپس در طهران به سال ۱۹۸۹ م چاپ شده است. (نگ: منابع). این اثر در دمشق نیز به چاپ رسیده و بر جلد آن عبارت «تحقیق» آمده است. این چاپ که مورخ ۲۰۰۶ م. است، فاقد هرگونه مقابله نسخ و تعیین صفحات نسخه در متن چاپی است و صفحات کاملی نیز از آن حذف شده بدون اینکه در حواشی یا جای دیگر بدان اشاره شده باشد. نیز فاقد فهرست ابجدی است و محقق آن، بسیاری از کلمات مشکل را گزارش و شرح نکرده و در این موارد، قط به تعلیقه کلمه «کذا» بسنده کرده، و سایر مواردی که محققانه نیست. این چاپ بر اساس نسخه مهمی انجام شده که در الأزهر شریف نگهداری می‌شود و عنوان ذیل را دارد: «هذا کتاب عمدة الکتاب و عمدة ذوی الالباب، یتعلّق بمعرفة أسماء الأفلام و طرائقها و معرفة بری القلم و کیفیة القط و إصلاح آله و کذلک معرفة ترکیب الأخبار بسائر أجناسها و ما یصلحها و ما لا غنی للکاتب عنه، وأيضاً یتضمنه ملاعب ظریفه للملوك و مخاریق عجیبة، وأيضاً یتضمن عمل العسل و السمن و الزبد و أيضاً عمل الزعفران و الجاوی و الزنجار و الأسفیداج و السیلقون و اللازورد و غیره»

ترجمه عنوان مزبور: «این کتاب عمدة الکتاب و عمدة ذوی الالباب است درباره شناخت نام قلم‌ها و راه‌های آن و چگونگی ساخت قلم و تراشیدن آن و آراستن وسیله آن و نیز در شناخت ترکیب انواع مرکب‌ها با هم و آنچه مناسب آن است و آنچه کاتب را از آن گریزی نیست». بخشی از آن مشتمل است بر بازیچه‌های شاهانه و شعبده‌های شگفت و نیز بخش‌هایی از درکارکرد عسل و روغن و کره و نیز کارکرد زعفران و زنگار و سفیدآب و شنگرف و لا جورد و جز آن. نسخ موجود آن، مشتمل بر چند فصل است، ولی نسخ متأخر، فاقد ابواب است. از جمله این ابواب، باب هشتم آن است در چگونگی پنهان کردن اسرار و رموز در نامه‌ها و بازیچه‌های مهم. این باب، از پانزده صفحه مخطوط تشکیل شده که بخش اعظم آن در حیل شعبده‌بازان است که امروزه آن را «بازی‌های سیرک» می‌نامیم. این رساله پس از حذف بیشتر مطالب آن، در دمشق به چاپ رسیده است؛ بدون اینکه مباشر چاپ به حذف آنها اشاره‌ای کند.

۳۷ چاپ ایران، بیش از هفت راهکار را ندارد. ۳۸ حلوجی و زکی، ص ۱۳۹. ۳۹ شروط به معنی قبالات.

۴۰ بند ۱۸ از متن.

۴۱ از جمله ستم‌هایی که در حق میراث علمی ما شده، این است که برخی نااهلان به نشر کتاب‌هایی دست می‌یازند که به اصطلاح تحقیق آنهاست و در آن چاپ، بجز اینکه نام خود را به عنوان محقق بر جلد کتاب می‌افزایند، چیزی از آداب تحقیق را رعایت نمی‌کنند. و این کتاب جویری به سال ۱۳۰۲ ق = ۱۸۸۵ م در دمشق به چاپ رسیده است و دو نفر که عنوان دکتری را یکد می‌کشند، به همان شیوه مزبور، آن را بازچاپ کرده‌اند و به سال ۱۹۹۶ م در بیروت، به نام یکی از آن دو، و به سال ۱۹۹۶ م در کویت به نام محقق دوم به چاپ رسیده است. هیچ یک از آن دو چاپ بر پایه هیچ نسخه‌ای از نسخ شناخته شده این کتاب در کتابخانه‌های جهان انجام نشده؛ افزون بر اینکه هیچ کدام از آن دو تن به راه و روش تحقیق، آشنایی لازم را ندارند.

کتاب دیگر المخترع فی فنون من اصطنع است تألیف ملک مظفر، یوسف بن عمر رسولی (درگذشته ۶۹۴ ق). این اثر، مشتمل بر دستوراتی است که رازی در رساله خود آورده، اما مؤلف آن، از رازی یاد نکرده است. این کتاب بیشترین معلومات مربوط به این فن و بیشترین راهکارها در موضوع زدودن لکه‌ها را در بردارد.^{۴۶}

راهکارهای برگرفته کتاب المخترع از رساله رازی

ردیف	المخترع	متن دیگر
۱	ص ۹۳: صفة لوضع الأسرار فی الکتب: یؤخذ الزاج الأبيض... إلخ.	رازی (فقره ۲۶)، همچنین «عمدة الکتاب»، ص ۱۳۵ من تحقیق العلوجی وزکی.
۲	ص ۹۳: صفة الکتابة باللین... إلخ.	رازی (فقره ۲۵)، همچنین «عمدة الکتاب»، ص ۱۳۵
۳	ص ۹۴: وأما ما یصحو الحبر من الدفاتر... یؤخذ من الصمغ العربی الصافی النقی جزء. و من الأسفیداج جزء... یطرف فلم... ویطلى به موضع الحرف.	رازی، الوصفة التي نقلناها فی هذا البحث عند الحديث عن رسالته. ۴۷ وهي التي نقلها الجوری أيضاً، كما مرّبتا. وصفة الرازی فیها تفصیل و وضوح.
۴	ص ۱۷۹: «صفة قلع الموز: یؤخذ بول حمار... إلخ».	رازی (فقره ۱۰۹).

دیگر، کتاب تحف الخواص فی طرّف الخواص است تألیف ابوبکر، محمد بن محمد قللوسی (۶۰۷- ۷۰۷ ق). از اهالی اندلس که تقریباً صد و هفتاد راهکار برای زدودن لکه‌ها را در آن می‌یابیم؛^{۴۸} یعنی بیشترین شمار دستورات کتاب المخترع و بیشترین دستورات موجود در هر یک از رسائل یادشده دیگر. و همانگونه که انتظار می‌رود بیشترین راهکارهای موجود در آن، از منابع پیشین نقل شده. مؤلف اقتباس خود از رساله رازی را پنهان نکرده و بصراحت دوبار از رازی یاد می‌کند. از راهکارهایی که به نقل از رازی آورده، شیوه برکندن مهر موز است: «قلع طبع الموز: یُغسل الموضع ببول الحمار، ثم بالصابون»^{۴۹} و ما در بحث اقتباسات کتاب المخترع از رازی، از آن سخن گفتیم. و دیگر کتاب قطف الازهار فی خصائص المعادن و الأحجار و نتائج المعارف و الأسرار است تألیف احمد بن

عوض مغربی در حوالی قرن یازدهم هجری. وی راهکارهای موجود در کتابش را از منابع متعددی برگرفته است که گاه به صراحت از آنها یاد می‌کند. چند فصل از این کتاب در آماده‌سازی مواد اولیه برای ساختن رنگها و مرکب‌های رنگین است که باید پیش از ساختن آن رنگها و مرکب‌ها مهیا باشد. و یک فصل آن را می‌بینیم که در آماده‌سازی سندروس و حل کردن صمغ رومی و دیگر مواد اولیه رنگ‌ها است.

مؤلف پس از این فصول مقدماتی، راهکارهای ساختن انواع لایقه (مرکب‌های رنگین)^{۵۰} و مرکب را پیش کشیده است:

هشتاد و هفت دستور برای ساخت لایقه، هجده دستور برای ساختن انواع مرکب سیاه، یک دستور برای ساختن مرکب پنهان، و سه دستور برای محو نوشته‌ها از کاغذ. شایان ذکر است در تنها چاپی که تاکنون از این کتاب موجود است، دو دستورالعمل از آن دستورات، بهم پیوسته در یک بند آمده‌اند و بهتر بود که هر دستور العمل در یک بند جداگانه می‌آمد.

دستور نخست از دستورات سه‌گانه این مؤلف، درباره محو نوشته از کاغذ، همان دستور سفیدآب و صمغ عربی است که از رساله رازی واگو کردیم^{۵۱} و جویری و رسولی نیز آن را در رساله‌های خویش: المختار و المخترع آورده‌اند، هر چند مغربی آن را به ایجاز مغلّ نقل کرده است؛ اما دو دستورالعمل دیگر یا چیزی شبیه آن را در رساله‌های پیشین نیافتیم.

آخرین کاری که در این پژوهش از آن یاد می‌کنیم، رساله صناعة الورق و اللیق و الحبر تألیف محمود خلیفه است؛ که چیزی از تاریخ و محلّ تألیفش نمی‌دانیم، جز اینکه تاریخ کتابت تنها نسخه آن، ۴ جمادی الاولی ۱۱۳۹ ق. است.^{۵۲} و این نسخه متشکل از چهار برگ است؛ یعنی جلد و هفت صفحه که مشتمل است بر پنج دستور برای محو نوشته از کاغذ و پوست که دستور نخست آن، همانند یکی از دستورات رازی است^{۵۳} و همه چهار دستور دیگر، برگرفته از عمدة الکتاب است.

۴۶ هرچند که راهکارهای موجود در کتاب قللوسی - که ذکرش خواهد آمد - بیش از مجال ما در این مقاله است.

۴۷ بند ۱۶ از متن. ۴۸ قللوسی اندلسی، نک: منابع، ص ۴۶. ۴۹ بخش ۱۱۰۹ از متن.

۵۰ تعریف لایقه در منابع متأخر، چنین آمده که آن نزد قدما عبارت است از پشمی که در دوات می‌نهند تا مرکب به خورد آن رود و قلم در آن فرو رود. ولیکن در کتب پیشین، تعریف‌های متعددی برای لایقه دیده می‌شود که آن را عبارت می‌دانند از جبرها یا الوان رنگ‌رنگ. از جمله این منابع، عمدة الکتاب و زهر البساتین و قطف الازهار است.

۵۱ بند ۱۶ از متن. ۵۲ قمری، نک: منابع. ۵۳ بند ۳۷ از متن.